

En förlaga till Sankt Erasmus-sviten i Tortuna kyrka

Av OLOPH ODENIUS

Såsom framgår av min uppsats i årsboken Uppland 1950 har Tortuna kyrka i Västmanland bland sina senmedeltida kalkmålningar en märklig, numera tyvärr svårt skadad svit om fyra bilder ur den helige Erasmus' martyrllegend. De ha sitt stora intresse icke minst därigenom, att två av dessa bilder återge scener, som tidigare icke varit kända i svensk helgonikonografisk litteratur. Jag har som förlaga till dem pekat på ett par fragment av ett schwabiskt träsnitt.¹ Till de återstående kunna flera paralleller från svenska kyrkor uppvisas.

Ett komplett exemplar av denna förlaga omfattar tolv bildrutor och finns bevarat i Bibliothèque Nationale i Paris. En reproduktion av träsnittet har utgivits av HENRI BOUCHOT.² Han anser snittet vara av flandrisk-bourgonsk proveniens, tillkommet 1460. WILHELM LUDWIG SCHREIBER, som utgav reproduktioner av bildfragmenten, anger för dem schwabiskt (Ulm?) ursprung.³ Han daterar fragmenten till ca 1475 och det kompletta snittet i Paris till tiden 1455—1465. Det var Schreiber, som först kunde uppvisa, att samtliga tolv bildrutor innehålla scener ur Sankt Erasmus' legend. Bouchot var för sin del mest benägen att i dem se scener ur tolv olika helgons liv, och han kallar också snittet för tolv martyrer (*douze martyrs*).⁴ Schreiber har senare även för det kompletta träsnittet angivit schwabisk proveniens, och han är angelägen att framhålla, att de båda fragmenten icke äro fristående arbeten utan klipp ur snittet med de tolv rutorna. Denna proveniensangi-

velse medför, att fragmenten och det kompletta snittet böra dateras till samma tid. Schreiber anför 1455—1465.⁵

Man kan genast iaktta, att kyrkomålaren i Tortuna ej varit helt bunden av det kompletta träsnittet eller av bildfragmenten. Scenen med tarmvindningen har sålunda omkomponerats, och det är på grund av målningarnas fragmentariska tillstånd omöjligt att nu ange, om den konstnärliga friheten varit än större. Scenen med munmejseln (eller spiken) följer däremot troget förlagan. Åtminstone i vad avser själva motivvalet har målaren följt träsnittet, och vi äro berättigade att i det se en förlaga till bildsviten.

Det råder ovisshet om det legendhistoriska underlaget till berättelserna om den helige Erasmus. Det har dragits i tvivelsmål, om han i verkligheten existerat, och det är också oklart, om man i den dyrkade helgongestalten har att se ett eller flera helgon, vars kulter smält samman.⁶ Legenderna om Sankt Erasmus rymma brokiga uppgifter om marteringar; sammanfattande sägs ofta att helgonet fick genomlida många marter (*multa tormenta*)⁷, men vanligen är det under marteringar med tarmvinda och i gryta som Sankt Erasmus är mest känd; ett av dessa föremål eller båda blevo de individuella attribut, som man oftast möter i helgonets ikonografi. *Multa tormenta* innebar också möjligheter till utökning av antalet pinoredskap, och föreliggande träsnitt, som här närmare skall beskrivas, uppvisar en representativ samling av dem. Några av marteringsinstrumenten äro tidigare kända i den helgonikonografiska litteraturen om Sankt Erasmus, men vid flera av dem stå vi inför novationsexponenter.⁸ De kunna i vissa fall ha hämtats från martyrsccener kring andra helgon, som numera äro mindre kända eller också helt glömda redan vid medeltidens slut. Man får även hålla den tolkningsmöjligheten öppen, att dessa nytillskott kunna utgöra exponenter för lokala marteringsformer.

För åskådlighetens skull benämnas rutorna i träsnittets fyra bildrader, med bokstäver från vänster till höger, A—L.

A. Helgonet i fängelse med en sovande knekt som väktare. Scenen är hämtad ur legenden, där det berättas dels att helgonet sattes i häfte, dels att helgonet på ett underbart sätt befriades ur sin fångenskap. —

Träsnitt av förmodligen schwabisk proveniens från tiden 1455–1465 med scener ur Sankt Erasmus' legend. Originaliet i Bibliothèque Nationale, Paris.

En av Tortunabilderna kan på grund av sitt bristfälliga tillstånd icke med full säkerhet identifieras. Jag har i den velat se fängelsescenen, som i så fall skulle vara omvänd i förhållande till träsnittets bild (där Sankt Erasmus finns i bildrutans högra del; på målningen däremot i den vänstra. Samma omgruppering möter även i K). Denna scen kan emellertid föreställa den i E beskrivna marteringen. Vad som i det förra fallet skulle vara en konstrikt murad byggnad, skulle i det senare vara en förnämligt utsirad stol.

B. Helgonet med två vakter inför domaren. Även denna scen är hämtad från legenden. Det kan anmärkas, att domaren möjligen är identisk med den romerske kejsaren.

C. Helgonet i bön framför altaret. Stående bakom till vänster en man med svingad tandad klubba.

D. Helgonet marteras med munmejsel. Denna marteringsform är eljest framför allt känd i scener med Sankta Apollonia.⁹ – Martyrscenen återfinns i Tortuna.

E. Helgonet marteras med nagelprylar. Marteringsformen är känd från svenskt material. Eljest möter den vanligen i södra Tyskland och på österrikiskt område. (Rörande denna scen se även A.)

F. Helgonet vid pelare torteras med tång (t. v.) och köttkam (t. h.). Martering med tänger är ej ovanlig vid framställning av kvinnliga helgon (Agatha, Christina m. fl.). Köttkammen är eljest ett av Sankt Blasius' individuella attribut.¹⁰ Detta helgon tillhör samma helgongrupp som Sankt Erasmus, de fjorton (eller femton) nödhjälparna. Det förefaller som om köttkammen mot medeltidens slut fick en flitigare och mer schablonmässig användning även inom andra helgons ikonografi.¹¹

G. Helgonet vid pelare marteras med gissel (t. v.) och köttrasp (t. h.). Scenen är legendariskt styrkt. Gisslingsscenen tillhör helgonets äldre ikonografi.¹²

H. Helgonet bländas av ögonborren.

I. Martering i grytan. Scenen är legendariskt styrkt och återfinns i Tortuna, där målningen dock är synnerligen fragmentarisk. Så vitt jag kan finna, har kyrkomålaren möjligen gjort en mindre omkomposition. En fot och en häl, som man fortfarande kan se, torde tyda på att Tortunamålaren återgivit en bödelsdräng, som ligger på knä och med en pust underhåller elden under grytan. Svenska paralleller finnas.

J. Martering med den glödgade järntröjan. Samma motiv förekommer på altarskåpsmålning i Vadstena klosterkyrka (liksom även tarm-

vindningen). Skåpet härstammar från Jan Bormans verkstad i Brüssel. Samma motiv fanns tidigare i kalkmålning i Umeå landskyrka.¹³

K. Tarmvindningsmartyriet. Scenen återfinns i Tortuna, där omkomposition skett. Tarmvinnan på träsnittet är av enkel konstruktion, kyrkomålningens av mer invecklad. Svenska paralleller finnas.

L. Halshuggning. Scenen kan möjligen vara inspirerad av ett annat helgon från samma helgongrupp som Sankt Erasmus, nämligen den helige Dionysius, ehuru något påtagligt stöd för en sådan tolkning icke finns. — Scenen har svagt underlag i Sankt Erasmus' martyrllegend.

Det har redan nämnts, att Sankt Erasmus räknas till de fjorton nödhjälparnas helgongrupp. Dess uppkomst är oklar. Till den räknades stundom, olika för olika orter, ett femtonde helgon, som på den platsen var föremål för särskild kult eller känt som framgångsrik hjälpare i nöd.¹⁴ Vi torde dock ej ha att räkna med något inflytande från ikonografien inom denna helgongrupp vid utformandet av träsnittets bildrutor, i vart fall icke med något samfällt inflytande. Endast två av nödhjälparna, Blasius och Dionysius, skulle i så fall kunna komma i fråga, men deras marteringsformer äro f. ö. icke ens unika.

Ett särskilt intresse erbjuda emellertid scenerna E och H. Martering med nagelprylar har visat sig vara en ganska typisk exponent för Sankt Erasmus' ikonografi inom det nordliga alpområdet. Det är därför icke oväntat, att denna marteringsform också visat sig vara expansionskraftig i samma trakter. I Landesmuseum i Zürich förvaras sålunda en mycket god bild, föreställande brödrhelgonen Crispinus och Crispinianus, som mot sin gängse ikonografi där framställas med nagelprylar.¹⁵ Vid martering med ögonborren synas vi stå inför en motsatt tendens. På franskt och nederländskt område har den helige biskopen av Autun, Leodogarus (Léger), som levde på 600-talet, varit föremål för en omfattande kult och likaså inom Elsass. Redan tidigt möta vi belägg för helgonets kult på centralfranska och västschweiziska områden. Sankt Leodogarus fick tungan avskuren, bländades och blev slutligen halshuggen.¹⁶ Som individuellt attribut bär den helige biskopen i tysk konst alltsedan 1400-talets senare del — även äldre belägg

förekomma — en ögonborr, mindre ofta en pil. Båda föremålen ha hänsyftning på Leodogarus' bländningsmartyrium.

Sankt Leodogarus' kult kom tidigt att vinna fäste på schweiziskt område.¹⁷ Redan i slutet av 600-talet grundades sålunda prosteriet Sankt Leodogar vid Vierwaldstättersjön ej långt från staden Luzern. Vid 400-talets ingång började alemannerna invadera Luzern. Vid mitten av 800-talet hade de vunnit säkert fotfäste där, och alemanniska odlingar nådde långt upp i alpdalarna. Sankt Leodogarus anropades som alemannernas skyddspatron, och vi kunna spåra hans kult bland dem redan under 700-talet. Med hänsyn dels till dessa omständigheter, dels till nagelprylens spridningsområde är jag icke obenägen att ange en väsentligt tydligare tillkomstort för det kompletta träsnittet än Bouchot; mycket talar för att Schreibers proveniensbestämning till Schwaben av även det kompletta träsnittet är den riktiga.

NOTER

¹ En märklig Sankt Erasmussvit i Tortuna kyrka. (Uppland 1950.)

² Les deux cents incunables xylographiques du département des estampes, I, 1903, p. 217; 2, 1903, pl. 39:76. — Tidigast har snittet identifierats som »Douze Martyrs sur une même feuille» av F. COURBOIN, Catalogue sommaire des gravures et lithographies composant la Réserve, I, 1900, p. 44 nr 47, och med bibehållande av identifieringen har snittet reproducerats av A. BLUM, Les origines de la gravure en France. Les estampes sur bois et sur métal. Les incunables xylographiques, I, 1927, pl. xxvii:32. — Man möter icke sällan ettbladstrycket som förlaga till kyrkomålningar i Sverige och även, inklustrat som illustration, i medeltida handskrifter (t. ex. MSS Upps. univ. bibl. C 48 b, C 491, C 517 b, Kungl. bibl. A 1, A 43).

³ Holzschnitte aus dem ersten und zweiten Drittel des fünfzehnten Jahrhunderts in der Kgl. Sammlung zu München, I, 1912 (= Einblattdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts, 30), p. 37 f., pl. 63 f.

⁴ Bouchot identifierar uppenbarligen Sankt Erasmus i scenen med tarmvindningen. Sankt Vitus, som han anser finnas representerad, vill han antagligen se i scenen med grytan, men detta helgon var aldrig biskop och avbildas därför ej med mitra. Bouchot ensam hävdar ett flandriskt-bourgonskt ursprung, och detta gör, att han vid sin identifiering har en benägenhet att i snittet se en rad helgon, som särskilt i Frankrike voro föremål för kult. Speciell förkärlek tycks Bouchot hysa för Sankt Benignus, som han vill återfinna bland bilderna; pl. 46:87 i sin katalog uppger han föreställa detta helgon. Med bibehållande av denna identifiering har snittet reproducerats av A. BLUM, a. a., pl. xi:13 och F. COURBOIN, La gravure en France des origines des à 1900, 1923, p. 13 fig. 3. I själva verket rör det sig dock även här om Sankt Erasmus, försedd med nagelprylar, cf. W. L. SCHREIBER, M. Bouchots Ansichten über die Erstlinge der Holz-

schneidekunst (Zeitschrift für christliche Kunst, 21, 1908, sp. 50 ff., 83 ff., 101 ff.), särsk. sp. 88 f., IDEM, Handbuch der Holz- und Metallschnitte des XV. Jahrhunderts, 3, 1927, p. 52 nr 1315, p. 87 nr 1410 b, E. WEIL, Der Ulmer Holzschnitt im 15. Jahrhundert, 1923, p. 102 not 9, även O. ODENIUS, Till kännedomen om S:t Erasmus i uppländsk helgonikonografi (Credo, 31, 1950); den av mig i årsboken Uppland 1950 lämnade uppgiften, att Sankt Erasmus i Harg skulle marteras med tarmvinda är oriktig. Bilden visar i stället kombination av martering med nagelprylar och i gryta. — Färgläggningen av det kompletta träsnittet och av bildfragmenten skiljer sig; det förra har rött, grönt och ljusgult, det senare »rotlack, spahngrün, hellnussbraun, gelb». — Courboin uppger måtten för det större snittet till 371 × 257, Schreiber till 372 × 262 mm. För fragmenten saknas uppgift om storlek. — Vid tryckningen har i båda fallen samma teknik använts, fjäderbolltryck (Reiberdruck), dock med den skillnaden att vid det kompletta snittet använts svart och vid fragmenten brun färg.

⁵ Handbuch etc., 3, 1927, p. 86 nr 1409 x, p. 207 nr 1746 och 1747, 8, 1930, p. 83 nr 1409 x.

⁶ Jfr O. ODENIUS, Sankt Erasmusstudier I. (Credo, 25, 1944) — II. (ib., 29, 1948), även J. CORBLET, Hagiographie du diocèse d'Amiens, 4, 1874, p. 244, V. LEROQUAIS, Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France, I, 1934, p. 115, där det i ett breviarium för helgonets dag står antecknat »Herasmi et soc. eius» (kurs. av mig).

⁷ Den allsidigaste biografien över helgonet är fortfarande *Acta Sanctorum, Junii*, 1, 1741, p. 211 ff. Värdefull är även R. FLAHAULT, Saint Érasme, vénéré à Sercus et à Lederzeele. Notes et documents, 1895. — Bland modernare framställningar kunna nämnas ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΡΟΥΣΣΟΣ, "Ἡρώες τοῦ χριστιανισμοῦ, [6], 1947, p. 18 f. och *Vies des saints et des bienheureux*, 6, 1948, p. 40 f. — Rörande uttrycket *multa tormenta* torde man observera den dubbla betydelsen (tormentum, av lat. torqueo, betyder dels vinda, dels tortyr).

⁸ Jag erinrar dock i detta sammanhang om den skulpterade bildframställningen av Sankt Erasmus' legend i Gaeta. Den omfattar troligen tolv, möjligen tjugofyra bilder. Man har daterat den till 1300-talets början, jfr H. W. SCHULZ, Denkmale der Kunst des Mittelalters in Unteritalien, 2, 1860, p. 143 f.

⁹ Sankta Apollonias vanligaste individuella attribut i Norden är emellertid tången, som ofta kniper om en tand, jfr O. ODENIUS, Till kännedomen om den heliga Apollonias kult i Uppland (Odontol. fören:s tidskr., 10, 1946). — Representativa bilder av helgonets martering med munnejsel (eller spik) i W. BRUCK, Das Martyrium der heiligen Apollonia und seine Darstellung in der bildenden Kunst, 1915, p. 32 f., 94 f.

¹⁰ En mycket representativ bild av Sankt Blasius' martering med köttkam finns på altarskåpet i Herlein (Bopfingen, Württemberg).

¹¹ Jfr t. ex. PETRUS DE NATALIBUS, Catalogus sanctorum [1519], p. iij^v, xxv^v, xxxvij^r, xlij^v, cxvij^r, ccxxiii^v (uppl. 1513 saknar nästan helt illustrationer).

¹² Jfr A. MUÑOZ, Fouilles à S. Maria in Via Lata (Revue de l'art chrétien, 57, 1914); förf. meddelar där reproduktion av en fresk, som framställer Sankt Erasmus' gisslan (fig. 2). Fresken tillhör 800- eller 900-talet.

¹³ P. DIJKMAN, Antiquitates Ecclesiasticae, 1703, p. 132, uppftar för Sankt [E]rasmus martering med järntröja och i gryta. — Jfr även R. NORBERG, De försvunna 1500-talsmålningarna i Umeå landskyrka (Västerbotten, 21, 1940, p. 19 ff.) p. 32, 35 fig. 10; vissa skäl (p. 35 fig. 10, p. 36 fig. 11, p. 37 fig. 12) kunna möjligen tyda på att Umeå landskyrka ägt en bildsvit, som rönt påverkan av vårt tolvrutiga snitt.

¹⁴ Nödhjälpargruppen finns företrädd i altaruppsats i Västerås' domkyrka.

¹⁵ Jfr H. ROTT, Quellen und Forschungen zur süddeutschen und schwei-

zerischen Kunstgeschichte im XV. und XVI. Jahrhundert, 3, Der Oberrhein, 1938, p. 225 f. Altarskåpsmålningen tillskrivs Thüring Meyerhofen i Baden i. A., 1500-talets början. — Dessa båda helgon voro verksamma som skomakare, och man får därför ej bortse från att detta förhållande underlättade en novationsbildning som den antydda inom deras ikonografi.

¹⁶ En god biografi meddelas i *Acta Sanctorum, Octobris*, 1, 1866, p. 355 ff. Jfr även CAMERLINCK, Saint Léger. Évêque d'Autun (616—678), 1910. — Över helgonet föreligger en versifierad levnadsteckning på vallonsk dialekt från 900-talets senare del. J. LINSKILL, Saint Léger. Étude de la langue du manuscrit de Clermont-Ferrand suivie d'une édition critique du texte avec commentaire et glossaire, 1937, jfr även J. MERK, Die literarische Gestaltung der altfranzösischen Heiligenleben bis Ende des 12. Jahrhunderts, 1946, p. 26, 133 ff. — Representativa martyrieframställningar återgivas i *Kunstdenkmäler der Schweiz*, 5: 1, 1934, p. 316 ff., 13, 1942, p. 332, 335, G. SWARZENSKI, Die illuminierten Handschriften und Einzelminiaturen des Mittelalters und der Renaissance in Frankfurter Besitz, 1929, p. 29, Taf. xviii, H. SWARZENSKI, Die lateinischen illuminierten Handschriften des XIII. Jahrhunderts in den Ländern an Rhein, Main und Donau. Tafelband, 1936, Abb. 276.

¹⁷ För kultens spridning mot Schweiz och Sydtykland jfr M. BECK, Die Patrozinien der ältesten Landkirchen im Archidiakonat Zürichgau, 1933, p. 48 f., 150, M. BENZERATH, Die Kirchenpatrone der alten Diözese Lausanne im Mittelalter (Freiburger Geschichtsblätter, 20, 1913) p. 119 f., W. DEINHARDT, Dedicaciones Bambergenses, 1936, p. 2 f., O. FARNER, Die Kirchenpatrozinien des Kantons Graubünden auf ihre Bedeutung für die Erforschung der ältesten Missionsgeschichte der Schweiz (Jahresbericht der Historisch-antiquarischen Gesellschaft von Graubünden. Jg. 1924, tr. 1925, p. 1 ff.), p. 74, 171, E. GRUBER, Die Stiftungsheiligen der Diözese Sitten im Mittelalter, 1932, p. 187 f., C. HECKER, Die Kirchenpatrozinien des Archidiakonates Aargau im Mittelalter (= Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte. Beiheft 2. 1946), p. 113 ff., G. HOFFMANN, Kirchenheilige in Württemberg. 1932 (= Darstellungen aus der Württembergischen Geschichte, 23), p. 134, 167, 196, 226, 233, även J. CORBLET, a. a., p. 392 ff. — Stiftskyrkan i Luzern har S:t Leodegarus till skyddspatron; i kyrkan funnos altaren invigda bl. a. till detta helgon och S:t Erasmus, cf. T. von LIEBENAU, Das alte Luzern. Topographisch-kulturgeschichtlich geschildert, 1881, p. 289, 303 ff.